

Norma knjižne slovenščine med kodifikacijo in jezikovno rabo v obdobju 1950–2001*

POVZETEK: V prispevku je podan pregled razumevanja norme slovenskega knjižnega jezika v zadnjih petih desetletjih 20. stoletja, okvirno vezanih na pripravo in izide petih temeljnih kodifikacijskih priročnikov. Ti so vedno povzročili izčiščenje pogledov na knjižnojezikovno normo, njen izvor in značilnosti. Ob vsakem obdobju, vezanem na določen priročnik, so zato predstavljene polemike in odzivi ključnih avtorjev, ki omogočajo vpogled v širše jezikoslovno dogajanje in razvoj slovenske poveljne normativistične misli. Priročniki so predstavljeni z vidika izbora jezikovnega gradiva, ki je bilo podlaga za njihovo pripravo, in načel, ki so vodila njihove sestavljavce. Glede na njihov koncept in razmerje do rabne (uzusne) norme jih lahko v grobem razdelimo na dve skupini: predpisovalne in utemeljevalne. Razumevanje teh dveh pristopov h kodifikaciji ter poznavanje njune zgodovine in vpliva oz. učinka na jezikovno rabo je pomembno tudi za soočanje z aktualnimi jezikoslovnimi težavami.

KLJUČNE BESEDE: slovenski jezik, knjižni jezik, jezikovna norma, jezikovna raba, kodifikacija, jezikovni priročniki

0. Uvod

Oblikovanje in preoblikovanje knjižnojezikovne norme je kontinuiran proces, njegovo spremljanje za potrebe kodifikacije v temeljnih in drugih priročnikih zato zahteva skrbno izdelano metodologijo. Ta bi morala zajeti tako sprotno in neprekinjeno zbiranje, razvrščanje in analiziranje jezikovnega gradiva kot izdelavo in preverjanje oz. preoblikovanje meril, po katerih se gradivo zbira in vrednoti. Pri tem je treba v prvi vrsti upoštevati vplivajnsko moč, ki jo imajo na oblikovanje norme različna, zlasti sočasna besedila, upoštevati pa je treba tudi vpliv, ki ga ima trenutna (ali starejša) kodifikacija, in obstoj mnogih drugih dejavnikov, odvisnih od posameznega obdobja (trenutno npr. vpliv lektorskih posegov; medsebojni vpliv pisnega in govornega jezika ter vpliv besedil, vezanih na nove medije; vpliv tujih jezikov, zlasti angleščine, ipd.). Šele s temeljitim poznavanjem in upoštevanjem vseh naštetih elementov je lahko kodifikacija uspešna, pri čemer so merilo uspešnosti zlasti odzivi tvorcev besedil v knjižnem jeziku (KJ) oz. ali in koliko se ti tvorci identificirajo s kodificirano normo.

Trenutno razmerje med obstoječo kodifikacijo in knjižnojezikovno normo, kot se kaže v besedilih kultiviranih tvorcev, ter razhajanje med potrebami po različnih sodobnih

jezikovnih priročnikov in dejansko ponudbo je že kar akutno. Za popolnejše razumevanje sedanje situacije je po našem mnenju potreben tudi vpogled v razvoj in značilnosti slovenske povojne normativistike. V prispevku bo zato po opredelitvi ključnih pojmov podan pregled jezikoslovnega dogajanja v prvih štirih povojnih desetletjih, okvirno vezanih na pripravo in izide temeljnih kodifikacijskih priročnikov. Za slovenski prostor je namreč značilno, da se pogledi na knjižnojezikovno normo, njen izvor in značilnosti pogosteje oblikujejo in tudi izčistijo ob teh dogodkih. Po podatkih iz ankete, izvedene med lektorji (Logar in Verovnik 2001), so tudi starejši priročniki v različnih razmerjih še vedno v rabi in pomembno sooblikujejo ter marsikdaj tudi zavirajo razvoj sodobne knjižne slovenščine. Poznavanje načel, ki so vodila njihove sestavljavce, jezikovnega gradiva, ki je bilo podlaga za izdelavo priročnikov, ter sočasnih odzivov jezikoslovne stroke in širše javnosti je zato aktualno še danes. Na podlagi naštetega bomo ocenili razmerje med v priročnikih kodificirano normo in rabno (gl. spodaj) normo. Predstavljene bodo tudi posamezne polemike in odzivi, ki so jih spodbudili izidi priročnikov in ki omogočajo vpogled v širše jezik(slo)vno dogajanje v posameznih obdobjih, pomembni pa so tudi za razumevanje sedanjih razmer. Te bodo na kratko orisane v tretjem delu prispevka.

1. Značilnosti knjižnojezikovne norme in njene kodifikacije

Knjižnojezikovna norma, v 30. letih 20. stoletja uvrščena med imanentno jezikoslovna vprašanja (člani Praškega lingvističnega krožka, zlasti B. Havránek), je opredeljena trisestavinsko. Določata jo jezikovni sistem in jezikovna raba, za razliko od neknjižnih zvrsti pa je odvisna še od jezikoslovnega uravnavanja. To obsega neposredno kodifikacijo norme v temeljnih jezikovnih priročnikih in posredno delovanje oz. vplivanje na kultiviranost knjižnojezikovnega izražanja (jezikovno svetovanje, pomožna jezikovna literatura ipd.). Cilj uravnavanja je ohranjanje stabilnosti in drugih zaželenih lastnosti KJ (enotnosti, polnofunkcionalnosti itd.). Posegi v knjižnojezikovno prakso morajo podpirati ustalitev KJ, kar pa ne pomeni arhaiziranja ali zadrževanja razvoja. Od demokratičnosti družbe je odvisno, »ali bo to ‘usmerjanje’ uveljavljala prek ustrezno spodbujanega, se pravi razvitega jezikoslovja ali pa se bo vse skupaj dogajalo (tudi) v okviru ideoloških in siceršnjih ambicij družbene in politične oblasti« (Vidovič Muha 1998: 10).

Razmerje med normo in njeno kodifikacijo je razmerje med diahronim in sinhronim – norma se v prepletu jezikovnega sistema, rabe in zunajjezikovnih dejavnikov nenehno (pre)oblikuje, kodifikacija pa zajame sinhroni segment razvoja ter le omejen vpogled v bližnje preteklo in (pričakovano) bližnje prihodnje stanje. V poljudni rabi se izraz norma pogosto uporablja v pomenu **kodificirana norma**, ki jo v prispevku ločujemo od **uzusne oz. rabne norme**.¹ Nosilci slednje so v posameznih obdobjih različni; skupno jim je to, da gre za tvorce besedil, ki v nekem trenutku najbolj vplivajo na (pre)oblikovanje jezikovne rabe, posredno tudi jezikovnega sistema in seveda same rabne norme. Ta je težje razpoznavna kot eksplicitna kodificirana norma, zato tudi manj zavezujoča (tako jo vsaj razume večina uporabnikov KJ), kodifikacija pa lahko do nje zavzema dve skrajni

poziciji in seveda vse vmesne. Za en pol tega kontinuuma predlagamo poimenovanje **predpisovalna kodifikacija**, za drugega pa **utemeljevalna kodifikacija**.

Predpisovalna kodifikacija rabno normo zajema le delno, do nje vzpostavlja različna vrednotenjska razmerja, se od nje distancira in jo poskuša preoblikovati. Za vzor ji postavlja bodisi izbrane jezikovne zvrsti (t. i. ljudski jezik ali pa umetnostno zvrst), jo ideologizira ali pa uravnava na podlagi nerazvidnih subjektivnih meril avtorjev kodifikacije. Zanj je značilno t. i. črno-belo vrednotenje jezikovnih pojavov (v smislu pravilno – nepravilno), ne glede na namen in okoliščine sporočanja. Vsaka kodifikacija za nosilce knjižnega jezika predstavlja nedvomno avtoriteto, ob očitnih neskladjih med rabno in kodificirano normo se zato pri govorcih navadno vzbujajo strahovi, da svojih jezikovnih dejavnosti ne opravljajo dovolj dobro, pravilno ipd. Navidezna enostavnost takega koncepta je dvorezna – po eni strani producira nesuverene govorce, po drugi pa ima navadno goreče zagovornike, ki njen vpliv na oblikovanje norme podaljšujejo tudi čez naslednje kodifikacije.

Utemeljevalna kodifikacija, nasprotno, iz rabne norme izhaja. Jezikovnih prvin ne vrednoti glede na apriorna, absolutna merila, temveč glede na njihovo rabo (in s tem nezaznamovanost oz. zaznamovanost) v posameznih jezikovnih zvrsteh, govornih položajih ipd. Spreminjanje norme, ki ga uravnava dve nasprotujoči si inherentni težnji, težnja po ustaljenosti in razvojna prožnost (zajeti v Mathesiusovem načelu prožne stabilnosti), lahko kodifikacija za določeno obdobje zajame s pomočjo dovolj občutljivih mehanizmov pri presojanju in predstavljanju zbranega (in izbranega) jezikovnega gradiva. Ti v kodificirano normo uvrstijo in pri tem ustrezno označijo tako tiste jezikovne prvine, ki v rabni normi zastavljajo, kot tudi tiste, ki prejšnje postopno nadomeščajo in šele postajajo normotvorne. V skladu z načelom variantnosti jezikovnih sredstev utemeljevalna kodifikacija torej zajame tako zvrstne in stilne kot razvojne dvojnice. Od nosilcev knjižnega jezika zahteva več znanja, tudi več tvornega sodelovanja oz. samostojnega presojanja pri uporabljanju kodifikacijskih priročnikov, ob pravilnem razumevanju koncepta utemeljevalne kodifikacije pa je ta prav tako eksplicitna in normativna kot predpisovalna.

Izrazita dvojnost pogledov na naravo in naloge kodifikacije je v slovenskem prostoru stalnica že od začetka prejšnjega stoletja. V nadaljevanju bomo zato pri vsakem obravnavanem obdobju navajali zagovornike obeh pristopov, ugotavljali razmerje med njimi ter analizirali, kako se je to odražalo oz. se še vedno odraža v kodifikacijskih priročnikih.

2. Obdobje 1950–1990

2.1 Petdeseta leta

Leta 1950 je izšel prvi povojni pravopis z obsežnim slovarskim delom, ki je sprožil osrednjo polemiko desetletja. Izpostavljena je bila namreč problematika prevzetih besed, t. i. tujk in izposojenk,² predvsem nerazvidnost kriterijev za uvrstitev v slovar in njihova predstavitev. *Slovenski pravopis 1950* (SP 50) je v Navodilih za uporabo zelo skop; o gradivni osnovi npr. izvemo šele iz člankov in razprav, ki so sledili njegovemu izidu: glavni vir je bil Pleteršnikov slovensko-nemški slovar. To zajemanje iz preteklosti

in ignoriranje sodobnega »občevalnega« jezika je slovarju očital **Božo Vodušek**, ki je svojo kritiko objavil v *Novem svetu* kmalu po izidu priročnika. Tej je sledil odgovor A. Bajca (v *Slovenskem poročevalcu*, 1951), pomembnega soavtorja slovarja. Vodušek ni želel ostati nerazumljen, zavedal pa se je tudi vpliva, ki ga ima vsak kodifikacijski priročnik na usmerjanje jezikovne rabe in oblikovanje norme, zato je svojo oceno v desetih nadaljevanjih leta 1952 objavil v *Slovenskem poročevalcu*, pod skupnim naslovom *O slovenskem pravopisu in o jezikovnih načelih*.

Vodušek očita sestavljavcem slovarja troje: nedosledno normativno obravnavo izposojenk, prekomerno uvrščanje narečnih, starinskih in umetnih besed brez potrebnega razločevanja (brez razlag in ustreznih oznak, s čimer se je brisala meja med knjižnim in neknjižnim) ter neustrezna, subjektivna vrednostna merila. Glede izposojenk ugotavlja, da se preganjajo marsikatero popolnoma ustaljene stare ljudske izposojenke (ki povrh vsega sploh niso del KJ, razen kot stilemi), številne manj ustaljene in mlade knjižne izposojenke, ki jih ne opravičuje nobena stvarna potreba, pa so brez oznak. Vprašljiv se mu zdi že sam sistem in podlaga tega »preganjanja«, pravopis namreč predvideva neposredno normativno vrednotenje: »V nekaterih primerih spačenosti ali nepotrebnosti so besede zaznamovane s +, kar pomeni, da za knjižno rabo beseda ni dovoljena, ali pa z *, kar pomeni, da se ji v skrbnem jeziku ogibljimo« (*SP 50*: 5). Ugotavlja tudi, da pri neposrednem vrednotenju ne gre za merila, ki bi bila funkcijsko- oz. socialnozvrstno, časovno, regionalno ali kako drugače določena, temveč za povsem subjektivno presojo.

Vodušek opozarja, da KJ vodijo pravila, ki slonijo na »vrednostnih merilih, ki v svojem dnu niso jezikovna, ampak socialna, politična in kulturna« (3. del). Ta vrednostna merila morajo izvirati tako iz zgodovine kot iz sodobnega življenja in veljavnost kodifikacije je odvisna od zadostitve temu kriteriju. Pravopisni slovar bi moral v skladu s tem predstaviti vse plasti knjižnega jezika, jezikovne prvine jasno označiti glede na njihov izvor, zvrstno pripadnost ipd., vse, kar ne spada v KJ (npr. zgoraj omenjene ljudske izposojenke), pa izločiti iz slovarskega nabora. *SP 50* je uporabnike pustil brez tovrstnih podatkov, s tem pa tudi zgrešil eno svojih osnovnih poslanstev – usmerjanje pri jezikovni rabi, ki temelji na jasno definiranih načelih vrednotenja oz. normiranja. Tudi novinarjem, ki se jim je očitalo številne napake, predvsem pretirano prevzemanje tujih prvin, ni dal nobenih konkretnih napotkov.

Anton Bajec, eden od avtorjev *SP 50*, v svojih kasnejših zapisih Vodušku posredno odgovarja. V seriji člankov v 1. in 2. letniku *Jezika in slovstva* npr. podrobno osvetljuje zgodovino v slovenski jezik prevzetih besed. Koliko je takšno etimologiziranje smiselno v primerjavi z jasnim in doslednim označevanjem v pravopisu, ki ga zahteva Vodušek, kaže naslednji navedek: »Marsikdo je imel že precej ustaljene poglede na slovensko besedišče, zdaj pa so se mu spet omajali, treba bo znova premišljati in iskati. /.../ Pisal sem 'praporščak', ker se mi je zdel bolj domač od 'zastavnika', pa je spet narobe res. Vendar te negotovosti in teh dvomov ni obžalovati, gotovo bodo imeli dobre posledice« (Gradišnik 1957/58: 255). Gradišnikov sklep je – glede na njegovo razumevanje knjižnojezikovne norme (gl. 2.4.1) – razumljiv, vendar pa takšno relativiziranje že ustaljenih jezikovnih prvin ruši enotnost KJ, ki je za njegovo delovanje bistvena.

A. Bajec si je pod pritiski kritik *SP 50*, in ker se je zavedal avtoritete, ki jo predstavljajo kodifikacijski priročniki, kasneje prizadeval za predčasno predstavitev *Slovenskega pravopisa 1962* (*SP 62*). Med drugim piše, da je stalnost pravopisa sicer njegova največja vrednost, vendar meni, "da bi mu malo več širokosrčnosti ne škodovalo" (Bajec 1957: 107). S spremembami se mora nujno strinjati pišoča javnost, kar pomeni, da bi morala pravopisna komisija predloge s primerno utemeljitvijo predstaviti javnosti in upoštevati sprejemljive nasvete. Še vedno pa je, kar zadeva besedišče, prepričan, da je treba »res grdim in nepotrebnim« tujkam in ljudskim izposojenkam dati križec oz. zvezdico.

2.2 Šestdeseta leta

2.2.1 Ob Slovenskem pravopisu 1962

Grafične normativne oznake je *SP 62* obdržal: zvezdice (*) za ljudske izposojenke, puščice (→) za besede ali zveze, ki niso najbolj domače in najboljše ter jih je v večini primerov mogoče nadomestiti s pripisanimi ali tem podobnimi izrazi, ter ničle (°) za besede ali zveze, ki za knjižno rabo niso dovoljene (*SP 62*: 8). Če obidemo neuspelo reformo pisave *-vec* namesto *-lec* za delujoče osebe (ki je pomenila tudi spor med t. i. tradicionalnim in novejšim gledanjem na knjižni jezik), so se glavni očitki novemu pravopisnemu in predvsem slovarskemu priročniku nanašali na njegovo razumevanje splošne rabe (torej tudi na njeno vlogo pri oblikovanju norme KJ), na merila, ki so pri delu vodila avtorje, in na neustrezno predstavitev leksike. V grobem se ponavljajo isti očitki, kot jih je že desetletje predtem zapisal Vodušek, le da so zdaj kritike številnejše, odmevnejše in predvsem predstavljene s pomočjo funkcijskega pogleda na knjižni jezik, njegove značilnosti in naloge.

Boris Urbančič je že v svojih zgodnejših prispevkih pisal o težavah slovenske normativistike. Najbolj skrb vzbujajoče se mu je zdelo pretirano vdiranje neznanstvenih pogledov v teorijo jezikovne kulture, kar je v jezikovni praksi povzročalo vedno večjo negotovost. Predlagal je prevrednotenje meril, ki uravnavajo KJ: namesto ljudskega jezika kot izhodišča za določanje jezikovne pravilnosti kultiviran govor intelektualcev za uravnavanje normativne dinamike, hkrati pa notranja – funkcijskozvrstna – členjenost jezikovnih prvin; namesto logicizma in historicizma priznavanje razvojnih dvojnic in spremljanje razvojnih teženj KJ; namesto apriornega zavračanja prevzetih besed sprotno tvorjenje domačih oz. priznavanje tujih jezikovnih sredstev, če so se v rabi že ustalila, ipd. Kot temeljno postavlja ravnotežje med ustaljenostjo in razvojem, ki ga uravnava splošna raba in jezikoslovec (s poznavanjem jezikovnega razvoja in z jasnimi, objektivnimi merili).

SP 62 je Urbančič priznal, da pomeni s svojim obsegom, obdelavo gesel in bogato frazeologijo »važen doprinos k naši leksikografiji« (1962: 104), vendar zaradi preambiciozne zastavitve ni ne slovar slovenskega knjižnega jezika ne zgolj pravopis (s pravorečjem). Slovarskemu delu očita, da je za opravljanje zastavljene dvojne vloge neprimeren: nedosleden je pri opisih, razlagah, sinonimih, še bolj sporno pa je neoznačevanje pripadnosti jezikovnim zvrstem, »tako da se razni stilizmi, izrazi, ki prihajajo iz rabe, lokalizmi, pogovorne in druge neknjižne besede navadno sploh ne ločijo od nevtralnih« (1962: 104). Razlog za takšno stanje vidi v pomanjkanju jasnega

koncepta, kaj naj vsebuje ta praksi namenjeni jezikovni priročnik. Zato poskuša izluščiti načela, ki so njegove avtorje vodila pri obravnavanju jezikovnega gradiva, ki je bilo osnova slovarskemu delu. Bajec piše, da delo »/s/loni na splošni rabi v pisanju, kakor jo kaže poldrugi milijon listkov pri SAZU, izpisanih iz avtorjev zadnjih 70 let. Upošteva tudi koristne predloge s terena, zlasti slavistov, prevajalcev in časnikaarjev« (1961: 13). Splošna raba je pomemben regulator knjižnojezikovne norme, vendar jo je treba v vsakokratnih okoliščinah natančno opredeliti. Za *SP 62* Urbančič ugotavlja, da so avtorji načelo kolektivne rabe – vsaj v zvezi z vrednotenjem in predstavitvijo prevzetih besed – zamenjali z merilom individualne presoje, stilno pa so besedje vrednotili glede na ljudski jezik, ki ga postavljajo kot vzor KJ (1962: 110, 114) – od tod tudi prepovedovanje namesto razvrščanja besed glede na njihovo stilno vrednost oz. zvrstno pripadnost (115). Subjektivistični značaj kriterijev po Urbančičevem prepričanju vodi v anarhijo, saj opozorilom in prepovedim nihče več ni kos, pišočim pa vzbujajo frustracije, ker se morajo KJ vedno znova in na novo učiti.

Podobno meni **Breda Pogorelec**, ki v sklepu svoje kritike, objavljene v *Naših razgledih*, piše, da bo priročnik »zlasti dobro rabil v glavnem le tistim, ki ga bodo znali uporabljati kritično« (1962: 413), drugi pa se bodo očitno morali »prepustiti na milost in nemilost lektorjem in korektorjem« (394). Ker širša javnost pravopis razume kot zakonik (in ne le napotilo, kar je Bajec poudarjal predvsem po propadu reforme *-lec > -vec*), morajo sestavljavce voditi drugačna načela, ne jezikovni nazori skupine jezikoslovcev: »N/amreč, da temeljito pretresejo *dejansko* rabo v knjižnem jeziku, da upoštevajo vse starostne plasti, ki knjižni jezik uporabljajo, in zakonitosti različnih tekstov, iz katerih jemljejo primere in za katere postavljajo pravilo. Ob *SP 62* pa se zdi, da je komisija upoštevala predvsem izhodišče, da je napotek za pisanje knjižnega jezika, javnost pa ga razume kot zakonik, ker pač v uvodu stališče komisije ni nikjer podrobneje prikazano« (394).

Leta 1964 je **France Bezlaj** v *Tovarišu* objavil deset zapisov pod naslovom *Blišč in beda slovenskega jezika*. V njih predstavlja razvojno pot slovenskega jezika in posebej knjižnega jezika ter komentira vprašanja sodobne slovenščine. Največjo težavo sočasne norme (in kodifikacije) vidi v pomanjkanju uravnoteženega pogleda na jezik: enim je jezik nedotakljiva svetinja, njegova izrazna moč pa v leposlovju, drugi se vračajo k ljudskosti in čistijo jezik vse »slovanske navlake«, tretji vidijo rešitev v čim večji liberalizaciji knjižnih norm. »Srednjo pot« pograša tudi pri tistih, ki se z jezikom (strokovno, znanstveno) ukvarjajo: slovničar (po Bezlaju tisti, ki jezikovne pojave bodisi dovoljuje ali obsoja) je prevzel vlogo maga, knjižni jezik pa je vedno bolj poln zapletenih in nepreglednih prepovedi, ki povečujejo kompleks slovenskega pisanja, utesnjujejo razmah svobodnega umetniškega ustvarjanja in dušijo razvoj znanstvenega izražanja. Bezlaj kritizira sklicevanje na čistočo in nepokvarjenost jezika, češ da so to »skrajnje megleni pojmi, ki se dajo z lahkoto zlorabljati« (5. del: 40, 41). Kot najpomembnejši dejavnik pri (pre)oblikovanju KJ tudi on postavlja splošno knjižno rabo, ki jo »narekuje v neko določeno smer razviti jezikovni čut vseh tistih slojev, ki žive v stalnem stiku s pisano besedo« (10. del: 14), in zunajjezikovne okoliščine (npr. razmah širše publicistike, ki je potisnila v ozadje umetniško literaturo). *SP 62* njegovih pričakovanj ni izpolnil, najbrž

je celo posredno spodbudil to pisanje, eksplicitno pa o njem piše: »Od ene do druge izdaje obsežnejši pravopisi z vsemi mogočimi in vmes tudi nemogočimi slovarskimi in gramatičnimi sugestijami in korekturami so vedno znak zmede in revščine. Pravopis ni evangelij o jeziku, ampak samo stvar dogovora. Bojim se, da je naša javnost preveč pričakovala od enega samega pripomočka, ki ga lahko krpamo in seveda tudi kritiziramo v nedogled« (9. del: 25).

2.2.2 Slovar slovenskega knjižnega jezika

Sočasno s polemikami ob *SP 62* ter zaostrovanjem med novim in tradicionalnim pogledom na knjižni jezik in načela njegovega normiranja je na Inštitutu za slovenski jezik pri SAZU zorel koncept *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ), ki je v primerjavi s prejšnjimi slovarskimi priročniki (predvsem obema povojnima pravopisnima slovarjema) pomenil velik korak naprej, celo »skok«, kot piše B. Urbančič (1987: 33). Pomemben prelom je pomenilo imenovanje glavnega uredniškega odbora leta 1962 (A. Bajec, M. Klopčič, F. Tomšič, kasneje še S. Suhadolnik in L. Legiša) in odločitev, da naj slovar prikaže sodobni knjižni jezik. Gledano z današnjega stališča, je bilo zastajanje dela v prejšnjih desetletjih srečna okoliščina. K leksikografskemu delu so bili pritegnjeni mlajši sodelavci, ki so – vsaj nekateri – temeljito poznali praško teorijo KJ in se spoznali tudi z delom za slovar češkega knjižnega jezika podobnega obsega.

Pomembna za *Slovar* je bila tudi splošna družbena zavest o nujnosti temeljnega slovarskega dela in iz nje izhajajoče nenehno zanimanje javnosti za potek slovarskega dela. Uredniški odbor se je tega zavedal, zato so po izidu *Poskusnega snopiča* (1964) slavistom (prek *Jezika in slovstva*) in Društvu slovenskih pisateljev razposlali anketo z vprašanji glede *Slovarjeve* normativnosti, razlag pomenov, frekvence, virov³ ipd. Na dokončno sprejetje zasnove *Slovarja* so vplivale tudi strokovno podprte domače (F. Jakopin, B. Pogorelec) in češka kritika *Poskusnega snopiča* (avtorji so bili sodelavci slovarja češkega KJ). Vse kritike so opozarjale na pomembnost selekcije in ustrezne predstavitve jezikovnega gradiva, saj je že izbor gesel in njihova označitev (tudi s kvalifikatorji, ki jih je po mnenju vseh kritikov še premalo) informacija o normi. Nujno se jim je tudi zdelo dopolniti (zlasti z dnevnim tiskom in publicistiko v najširšem pomenu besede) gradivo za izpisovanje, ki naj bi potekalo še med samim delom za *SSKJ*.

Po ocenah *Poskusnega snopiča* je stekla obsežna dejavnost za pridobitev novega gradiva – predvsem iz sodobnega publicističnega (prevodnega in izvirnega) ter poljudnostrokovnega pisanja. *Slovar* je želel čim objektivneje predstaviti sodobni knjižni jezik, zato je bilo treba najprej teoretično opredeliti, kaj je »sodobno stanje«. Pojem je zajel zadnja desetletja in vse oblikovalce knjižnega jezika v tem obdobju, torej ne le zadnja leta in ne le eno, npr. najmlajšo generacijo. Obenem pa je vključil tudi vse tisto, kar prehaja kot dediščina iz roda v rod in je torej vezalo čas nastajanja *SSKJ* s koncem 19. stoletja (mišljeno je predvsem leposlovje in gradivo Pleteršnikovega slovarja). V *Slovar* so bile sprejete besede, ki jih je knjižna raba, predvsem novejša, zanesljivo potrjevala. Čeprav je bilo v gradivo za *Slovar* zajeto besedišče pol stoletja (pri leposlovnih klasikih tudi več), pa je »gledanje na gradivo sinhrono, tako da so vsi jezikovni pojavi ocenjeni in prikazani s stališča sodobnega slovenskega človeka« (Suhadolnik 1968:

221). *Slovar* je to dosegal predvsem s sistemom kvalifikatorjev, pa tudi z razvrščanjem gradiva in s t. i. sinonimnimi povezavami (z nadrejenimi in enakovrednimi knjižnimi sinonimi).

V primerjavi s Pleteršnikovim slovarjem, ki naj bi ga po prvotni zasnovi *SSKJ* le nadgradil, so poleg povečanja obsega leksike (zlasti zaradi velikih sprememb v slovenskem povojnem družbenem, kulturnem in političnem življenju) zelo opazni tudi premiki znotraj KJ, v posameznih plasteh (bogata stilna diferenciacija in nova distribucija). Zlasti opazna je težnja večanja nevtralne plasti KJ in premikov iz obrobij v plasti, ki so blizu nevtralni. Ta proces ni nov, vendar je bilo dejansko notranje jezikovno stanje novo : živo : mrtvo bolj ali manj ves čas podrejeno nasprotju domače : tuje (Suhadolnik 1970). O tem je **Stane Suhadolnik** pisal tudi, ko je pojasnjeval in utemeljeval normativnost *SSKJ*: »Slovar bo bogat s kvalifikatorji in kvalifikatorskimi pojasnili. /.../ Pri nas smo bili vajeni razlikovati besede zelo pavšalno po tem, ali so pravilne ali nepravilne, in smo imeli za to ocenjevanje v večini neprimerna, navadno nejezikovna sredstva« (1968: 221). In še navedek, namenjen vsem, ki so bili (in so še) prepričani o nenormativnosti *SSKJ*:

Slovar ob širokosti prikazovanja rabe seveda nikakor noče reči, da je vse dobro in prav, kar se govori in piše. Narobe. Zato želi slovar veliko poučevati. Kvalifikatorji in kvalifikatorska pojasnila vključujejo mnogo več gradiva, besed in zvez kot drugi priročniki, in kdor bo hotel govoriti in pisati po normi slovenskega knjižnega jezika, posebej če bo segal čez svoj osebni izraz, bo moral znova in znova iskati sveta v slovarju in njegovih opozorilih. Vse to bo, upamo, pripomoglo k prenehanju preganjanja izoliranih jezikovnih napak in utrdilo zavest o normalnosti govornega oz. pisanega jezika povprečnega izobraženca, istočasno pa poglobilo resnično, široko in poglobljeno zanimanje za slovensko besedo v celoti (222).

kljub pomanjkljivostim, ki so jih *Slovarju* očitali kasneje,⁴ je dejstvo, da je zajel in predstavil takratni sodobni knjižni jezik v najširšem smislu in bil odraz realne (rabne) norme še vsaj desetletje po izidu prve knjige. Na podlagi razmeroma uravnotežene funkcijskozvrstne dokumentacije je vpeljal zvrstno pojmovanje jezika v slovenskem okolju, uspešno pa se je ognil tudi politično-ideološkemu vrednostnemu načelu oz. ga vsaj omilil z uvedbo t. i. kvalifikatorskih pojasnil (Vidovič Muha 1998: 16). Po besedah S. Suhadolnika so se tudi siceršnjim pritiskom trenutne politike uprli z doslednim upoštevanjem načela dokumentiranosti rabe: »Niti ena od /besed/ ni bila kar tako sprejeta oz. kdaj kasneje izločena, za vsako od njih pa so dokazi, kdaj in kako je bila uporabljena v pisanem ali govornem knjižnem jeziku in kdo ji je podpisal domovinski list« (1992: 108).

2.3 Sedemdeseta leta

V tem obdobju se je zlasti prek šolstva, šolskih programov in učbenikov stopnjeval unitaristični pritisk. Slovenska intelektualna javnost je odločno nastopila proti temu, najodmevnejši protest je bilo posvetovanje o jeziku *Slovenščina v javnosti* (1979; zbornik 1983), kjer so bile po posameznih področjih oblikovane delovne skupine, ki naj bi skrbele za polnofunkcionalno slovenščino in kulturo javne besede. Vsi načrti se sicer

niso uresničili, vendar je že zborovanje in vse dejavnosti, ki so mu sledile,⁵ onemogočilo nastanek vsiljene dvojezične situacije.

V 70. letih se je nadaljevalo raziskovanje slovenskih posebnosti posameznih zvrsti in podzvrsti (npr. publicistike – T. Korošec in J. Dular, interesnih govoric – V. Gjurin), hkrati pa se je utrjevala zvrstna teorija, kot se je oblikovala zlasti ob *SSKJ*. Pri tem sta imela pomembno vlogo (zlasti zaradi njunega vpliva na šolske programe) *Slovenski knjižni jezik 1–4* in (posredno) *Slovenska slovnica Jožeta Toporišiča*. Že v zgodnjih 60. letih je avtor s kritiko *Slovenske slovnice štirih avtorjev* (A. Bajec, M. Rupel, R. Kolarič, J. Šolar) iz leta 1956 zastavil smernice za obravnavo ravnin jezikovnega ustroja (knjižne) slovenščine, kot jo je predstavil v kasnejših delih.

Če je *SSKJ* zvrstno-slogovno teorijo uveljavil na ravni leksike, lahko rečemo, da jo je Toporišič v grobih obrisih razširil še na druge ravnine. Leta 1967 in 1968 je v *Jezikovnih pogovorih* posredno uvedel terminologijo zvrstnosti (ločuje *stilistiko*, *stil* in *stileme* od *zvrstnosti* in *zvrsti*; *plasti*, ki jih ima *SSKJ*, opušča), slabo desetletje kasneje pa je zvrstnost oz. snope zvrsti predstavil v *Slovenski slovnici*. Ob izidu zadnje knjige *Slovenskega knjižnega jezika*, predhodnika *Slovnice*, je J. Müller (1974) zapisal, da »/č/eprav povsod ni opaziti dovolj velike pojmovne sistematiziranosti, povezanosti ali usklajenosti, je jezikovni material v Skj 4 vendarle obravnavan (zaznamovan) zvrstno-funkcijsko sodobno, dokaj natančno in dokumentirano« (407). Toporišičevo obravnavo so kasneje prevzeli (in jo še prevzemajo) učbeniki, tako da lahko trdimo, da jo poznajo vse generacije, ki so se šolale v zadnjih dvajsetih in več letih.

V naslednjih izdajah *Slovnice* avtor tipologije in utemeljitev ni kaj bistveno nadgrajeval in dopolnjeval z raziskovanjem (upoštevati je treba Gjurinov prispevek k obravnavi t. i. interesnih govoric), zato ostajajo mnoge stvari nedorečene, predvsem kar se tiče značilnosti knjižnega in neknjižnega pogovornega jezika ter njune norme. Okvir postaja ponekod tudi že preozek – smiselna se zdi predvsem razširitev praktičnostrokovne zvrsti z uradovno (pod)zvrstjo (predlagata jo Urbančič 1976 in Korošec 1983), čeprav že ta postaja preozka za vsa pravno-upravna besedila, ki nastajajo danes. Preozka je tudi publicistična zvrst, ki danes zajema najrazličnejša besedila – od objektivnih informativnih do vrednotenjskih interpretativnih, mejnih beletrističnih, oglaševalskih itd., ki jih zaradi stilnih posebnosti, pogojenih z njihovo naravo, težko spravimo na skupni imenovalc.

O gradivni osnovi *Slovnice* avtor nikjer ne piše. Iz zgledov (razen pri obravnavi zvrstnosti, ki jo ilustrira s takrat aktualnimi besedili) je mogoče razbrati, da gre večinoma za slovenske literarne klasike. Ugotovitev potrjujejo navedbe J. Müllerja, ki za *Slovenski knjižni jezik* piše, da »/p/ribližnostna analiza citatnega stavčnega gradiva, na osnovi katerega so bile ugotovljene ali z njim ponazorjene slovnične in stilistične zakonitosti slovenščine, kaže prednost lepотно-vsebinskega (pedagoškega) kriterija pred časovno-sodobnostnim« (1974: 395), podobno pa ugotavlja tudi za *Slovnico*: »/V/ Toporišičevi Slovenski slovnici predstavljajo osnovno ponazarjalno gradivo navedki najboljših, zelo dobrih in dobrih slovenskih književnikov (pa tudi ljudske tvornosti ipd.)« (Müller 1982: 295). Ob posameznih problematikah avtor res opozarja tudi na tendence, ki jih opaža v (zlasti tedanjem govorjenem) jeziku, vendar te jasno ločuje od sistema knjižnega jezika.

2.4 Osemdeseta leta

2.4.1 Dvoje pogledov na normo

V obdobjih okrepljenih zunanjih politično-družbenih pritiskov je na Slovenskem vedno prihajalo do potenciranih purističnih odzivov. Sedemdeseta in zgodnja osemdeseta leta niso bila izjema – ker se po mnenju nekaterih “gojiteljev” (izraz uvaja J. Gradišnik) širša in predvsem slavistična javnost ni dovolj odločno odzvala, so sami zelo dejavno objavljali prispevke, v katerih so vsakršni tuji leksiki (predvsem tisti srbohrvaškega izvora) iskali slovenske ustreznice, bodisi že obstoječe ali pa so jih tvorili na novo, jih iskali v zgodovini slovenskega jezika in v neknjižnih zvrsteh. Marsikatera kritika je bila sicer upravičena, vendar pa so z nadomeščanjem prevzetih besed, ki so v slovenščini že bile ustaljene ali so v primerjavi s predlagano živo besedo dobile drugačen pomen, rahljali jezikovno normo. Rahljali pa so tudi zavest o tem, kaj norma v jeziku sploh je, oziroma se je kot vzor ponovno začelo postavljati literarno pisanje, publicistika pa kot njegov protipol, poln napak in jezikovnih »nečistosti«.

Janez Gradišnik splošno rabo odklanja kot odločilno za normo, češ da ni enotna. Knjižni jezik naj v svojem razvoju ne sprejema od vsepovsod, temveč naj izrablja lastne sestavne možnosti, pri čemer imajo gojitelji pomembno vlogo: »Imajo pravico in dolžnost ne samo opozarjati, kaj med novotami ni v skladu z jezikovnim sestavom, budno morajo tudi usmerjati jezikovni razvoj« (1975: 126). Te misli se sicer ujemajo z jezikovnokulturnim načelom, ki predvideva tvorjenje domačega izrazja ob pojavu nove predmetnosti oz. pojmovnosti, vendar Gradišnik vlogo gojiteljev razume drugače. Z njegovimi besedami: »Razločki nastajajo pri vrednotenju« (128). Iz njegovega pisanja je razvidno, da so vodilna načela tega vrednotenja jezikovna pristnost, izvirnost, pravilnost, lepota ipd. – torej pojmi, ki so utemeljeni zunajjezikovno, v subjektivnem estetskem vrednotenju. Sporna in v nasprotju z načelom popularizacije jezikovne kulture je tudi avtorjeva ugotovitev, da je treba norme postavljati (celo »zaostroovati«) le za tisto peščico, ki piše za javnost, medtem ko zadošča za tiste, ki samo berejo, da »poznajo slovnična in pravopisna pravila, v posamičnem pa naj si v dvomih poiščejo nasvet v ustreznih priročnikih« (13). Takšen elitizem vodi v frustracijo večine, ki je prepričana, da so v skrivnosti knjižnega jezika (lahko) posvečeni le izbranci – mnenje, ki žal prevladuje tudi danes. Kateri so ustrezni priročniki, iz zapisov ni jasno – ob posameznih zgledih se kot referenca najpogosteje pojavlja *SP 62*, medtem ko za *SSKJ* avtor piše, da »ne želi in ne skuša biti normativen, vsakdo si lahko glede na svoj jezikovni nazor iz zbranega in predstavljenega gradiva izbira tisto, kar ustreza njegovi osebni normi« (21). Da zasnove *Slovarja* bodisi ne pozna ali pa je ne priznava, kaže tudi njegovo mnenje, da zapisovanje vsega, kar je v rabi, ne da bi bilo tudi *ovrednoteno* (čeprav 7. člen Uvoda k *SSKJ* govori prav o tem), otežuje postavljanje norme oz. priročnik sploh nima možnosti, da bi ponujal »boljše rešitve«.

Jakob Müller v odzivu na Gradišnikovo pisanje ob neprikitem ironiziranju avtorjevih stališč utemeljuje pojme (knjižni) jezik, norma in (splošna) raba. Gradišniku pritrjuje v tem, da je treba izboljševati kakovost vseh »zvrstnih jezikov« in da je »še posebne skrbi potreben publicistični jezik, saj je njegova vplivnost zmeraj večja« (1982: 194).

Zelo pomembno je njegovo pojasnilo teže oz. pomena kvalifikatorjev *publicistično* in (*ozko*) *knjižno*, ki manj poučene uporabnike *SSKJ* zavajata še danes:⁶ »Vedeti se mora: kot za umetnika niso normativne besede, označene v *SSKJ* z oznako knjižno, tako za novinarje niso normativne besede s slovarsko oznako publicistično« (294). Za normo, kot jo razumejo gojitelji, ugotavlja, da je subjektivna, »toda svojo subjektivnost odlično prikriva z ontološko resnico, da je vrednota« (294). Za normo, kot jo razumejo jezikoslovci, pa pravi, da prav tako temelji na zahtevah in pravilih, kako pisati oz. govoriti, da s tem ne vzbujamo posebne pozornosti (kadar seveda to ni namen sporočanja). Tudi »jezikoslovne« norme so avtorske, saj jih ugotavljajo in zapisujejo jezikoslovci sami, vendar pri tem ločuje dve normi. Prva je predmetna (sistemska, slovnična) in je v določenem obdobju skorajda neločljivo povezana z jezikom samim, druga pa je rabna, tj. norma, kot se v nekem obdobju uveljavlja v splošni rabi. Ti dve normi si pogosto prihajata v nasprotje, jezikoslovci pa take spremembe v jeziku »opazujejo, opisujejo, razčlenjujejo, iščejo vzroke in kršitve zavračajo, toda če splošna raba le dovolj dolgo vztraja, bo kaka generacija kršitve sistema verjetno razumela kot normalne zakonitosti« (295). V tem je tudi bistvo jezikovnega razvoja; zazrtost v preteklost (ki jo Müller opaža pri gojiteljih) bolj ruši jezikovni sistem kot takšne spremembe.

2.4.2 Slovenski pravopis 90 – Pravila: od načrta do realizacije

J. Toporišč je v kritiki *SSKJ* (1971) obravnaval tudi pravopisne rešitve v *Slovarju*, čeprav je v Uvodu zapisano, da splošnih pravopisnih pravil priročnik ne daje. Zapis je sklenil z mislijo, da je treba čim prej izdati nov pravopis, ki bo jasno formuliral dobra in sprejemljiva pravopisna stališča. Ta in še druge spodbude so pripeljale do odločitve o pripravi *Načrta pravil za novi slovenski pravopis*. Ker je glede na *SP 62* prinašal veliko novosti, za katere so avtorji pravil želeli, da jih sprejme kar najširši krog uporabnikov, so ga dali v javno (predvsem strokovno) razpravo pred dokončno redakcijo nove izdaje. Javno razpravo je organiziral tudi Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani ter pisne prispevke nekaterih predavateljev fakultete in treh članov Društva književnih prevajalcev Slovenije objavil v zborniku *Spoznanja in pripombe javne razprave o načrtu pravil za novi slovenski pravopis* (1982). Večina razpravljavcev se je omejila na tista tematska področja, ki so neposredno zadevala njihovo delo, splošnejše kritike pa lahko strnemo v nekaj točk: 1. priročnik mora biti prilagojen stopnji jezikovne izobrazbe vseh, ki v njem iščejo napotke; 2. zgledi naj bodo aktualni, saj so prejšnji pravopisi izhajali iz drugačnih zgodovinskih, družbenih in kulturnih razmer; 3. pravila morajo biti jasno formulirana in pregledna, manj učenjaška in zapletena; 4. spremembe, ki jih pravopis prinaša, naj bodo poenostavitve ali prilagoditve novonastali jezikovni situaciji, ne pa posledica slovničarske logike. Mnenja glede stopnje normativnosti *Načrta* so se precej razhajala – enim se ni zdel dovolj normativen, drugim preveč omejujoč, s premalo dvojničnimi možnostmi. Veliko kritik je bila deležna tudi nova terminologija (večinoma prevzeta iz *Slovenske slovnice* J. Toporišča), ki pa jo je – kot še marsikaj kritiziranega – priročnik ohranil.

Čas uporabe *Slovenskega pravopisa – Pravil*, predvsem pa odzivov nanje in pričakovanj v zvezi s slovarskim delom priročnika je sicer vezan na naslednje desetletje,

vendar se zdi smiselno pregled zaključiti prav z njimi. Kritike priročnika so se namreč pojavljale po osamosvojitvi, v novih družbenih okoliščinah, ko se je začelo spremenjeni status slovenščine povezovati tudi z upanjem na polet slovenske normativistike ter splošni porast jezikovne samozavesti in kultiviranosti. Ocene *Pravil* so tako nemalokrat vsebovale napoved preloma, ki naj bi ga v tem smislu prinesel s slovarjem dopoljnjeni pravopis, ali vsaj željo po tem. Ob praktični rabi priročnika pa se je pokazalo, da je za večino uporabnikov prezapleten, saj so problematike obravnavane razpršeno, za reševanje konkretnih zagat pa je potrebno natančno poznavanje pravil in interpretacija kombinacije ustreznih členov. Zgledi so po mnenju kritikov premalo aktualni in marsikdaj preveč preprosti, kot da bi se priročnik izogibal zapletenim primerom, pri katerih naj bi ravno bil v pomoč. Razporeditev poglavij in problematik temelji na slovnici, zato je treba pri iskanju odgovora na pravopisno vprašanje najprej določiti, na katero področje spada, kar pa zahteva določeno jezikovno predznanje. Ponatisi so doživeli tudi nekatere popravke in spremembe, vendar pravopisna komisija javnosti o tem ni obveščala – pričakovanje, da bodo ljudje sami odkrivali novosti, pa je »popolnoma nestvarno, saj tega ne počnejo niti jezikoslovci in slovenisti« (Kocjan Barle 1994: 33).

2.5 Uvrstitev priročnikov glede na razmerje med kodifikacijo in rabno normo

Če poskusimo slovenske povojne kodifikacijske priročnike uvrstiti med oba skrajna tipa kodifikacije, lahko za prva obravnavana, *SP 50* in *SP 62* (oz. za njuna slovarska dela), ugotovimo, da se nagibata k vrednotenjski kodifikaciji. Obema so ocenjevalci očitali neobjektivna (celo nejezikoslovna) merila pri normiranju zlasti leksike. Gradivno sta zajemala iz nesodobne, nedejanske rabe, kot merilo knjižnemu, pravilnemu izražanju pa postavljala t. i. ljudski jezik in jezik umetnostnih besedil. S tem sta relativizirala mnoge že ustaljene jezikovne prvine, z uvrščanjem narečnega in ožjestrokovnega gradiva brez posebnih pojasnil oz. oznak pa sta zabrisala mejo med nevtralno in kakorkoli zaznamovano knjižno leksiko ter med knjižnim in neknjižnim. Tudi sistem neposrednega vrednotenja (z normativnimi oznakami) uporabniku ni olajšal jezikovne rabe, pač pa jo je še otežil, saj pri tem ni šlo za merila, ki bi bila funkcijsko- oz. socialnozvrstno, časovno, regionalno ali kako drugače določena, temveč za subjektivno presojo.

SSKJ se je metodološko in v odnosu do rabne norme zelo približal tipu utemeljevalne kodifikacije. Kljub izpisom, ki so obsegali obdobje več kot pol stoletja, je pri normativnem vrednotenju izhajal iz aktualne knjižne rabe oz. leksike (v *Slovarju* neoznačene), vse besede oz. pomene, ki niso sodili v nevtralno splošno rabo, pa je opremil z ustreznimi podatki (zlasti kvalifikatorji in sinonimnimi povezavami) o prostoru in času, v katerem živijo. To je avtorjem omogočila metoda obširnih ter z vidika vplivnosti posameznih jezikovnih zvrsti in besedil pretehtanih izpisov. Z upoštevanjem razvojnih dvojnic in iz knjižnega jezika odhajajoče leksike pa je *Slovar* uspel zajeti jezikovno normo daljšega obdobja.

Kot je zapisal J. Müller (1974), se je realni normi v sedemdesetih letih približal tudi J. Toporišič v *Slovenskem knjižnem jeziku 1–4* in *Slovenski slovnici*. Žal je pri izboru

ponazarjalnega gradiva večinoma zajemal iz že takrat v smislu normotvornosti neaktualnega oz. manj aktualnega leposlovja. Še vedno ima (prek šolskega izobraževanja in lektoriranja) – kot zadnja slovenska slovnica – velik vpliv na njegovo oblikovanje knjižnega jezika, morda celo na zaviranje njegovega (naravnega) razvoja. *Slovenski pravopis 1990 – Pravila* je poskušal uravnati pisno podobo sodobnega knjižnega jezika in pri tem (tudi prek javne razprave) zajeti značilnosti rabne norme v sedemdesetih in osemdesetih letih (v opoziciji do pravil iz *SP 62*). Žal je pri tem ostal preveč tog – tako v formuliranju pravil, ki marsikje preveč izhajajo iz slovnične logike in ne iz dejanske rabe oz. potreb jezika, kot pri iskanju (naj)ustreznejših zgledov.

3. Od 1991 do izida *Slovenskega pravopisa 2001*

V desetletju po osamosvojitvi je postalo pomanjkanje ustrezne jezikoslovne literature še bolj pereče. Primarna literatura je zastarela ali zastareva, uporabniki, ki se jim zdijo temeljni priročniki za rabo prezahtevni, pa že ves čas tudi pogrešajo poljudne izdaje. Obstoječa sekundarna jezikoslovna literatura te vrzeli ne zapolnjuje, saj se uvršča med tiste vrste priročniško pisanje, ki meni, da je reproduciranje normativnih pravil za bralca obremenjujoče, in ponuja zglede s premalo utemeljevanja. Lektorji so v anketi (Logar in Verovnik 2001) opozarjali na zastarevanje obstoječe literature in na pomanjkanje druge (npr. frazeološkega slovarja, slovarja sinonimov, vezljivostnega slovarja, slovarja pogovornega jezika ipd.). Podobna opozorila se pojavljajo tudi drugje, zato ne moremo pritrčiti J. Toporišču, ki je v prvi polovici devetdesetih zapisal: »Sicer imamo za normativnost in stilno vrednost variantnih istofunkcijskih sredstev slovenskega jezika sedaj kaj dobre priročnike, od pravopisa (in v njem obseženega pravorečja) prek slovnice do slovarja, tako da se pišoči/govoreči glede primerne rabe jezikovnih sredstev ima kam zateči« (1993: 24).

Podobno kot v 70. letih je tudi v zadnjem desetletju vedno več opozarjanja na precejšen upad splošne jezikovne kultiviranosti v pisnem in govornem sporočanju. Pisci in govorniki, ki oblikujejo sodobno jezikovno rabo, največkrat nimajo ustrezne jezikovne izobrazbe; tudi če želijo, je po končanem formalnem šolanju nikjer ne morejo pridobiti. Zelo se je razširila v osnovi zasilna rešitev, jezikovno pregledovanje oz. lektoriranje besedil, ki marsikdaj ne ustrezajo ne pravopisno, slovnično, slogovno niti vsebinsko. Od lektorjev se pričakuje vedno več, nihče pa ne preverja njihove usposobljenosti za tako zahtevno delo – marsikateri sploh nima slovenistične izobrazbe (Logar in Verovnik 2001). Ob odpovedovanju drugih mehanizmov lektorji vedno bolj (samo)oblikujejo normo sodobnega javnega knjižnega jezika, kar nikakor ni njihova naloga oz. vsaj ne bi smela biti. To je dejstvo, ki ga tudi pri raziskovanju sodobne knjižnojezikovne norme ne smemo zanemariti. Še posebej ne zato, ker se tudi pri lektoriranju uveljavljata dva pristopa oz. kar razumevanji lektorjeve vloge in poslanstva, tesno povezani s preferenčno izbiro enega od dveh slovarskih priročnikov, ki so ju lektorji ob izvedbi ankete najpogosteje uporabljali in upoštevali. To sta bila *SP 62*⁷ in *SSKJ* – torej lahko predvidevamo, da so lektorji tudi pri svojem delu bodisi predpisovalni (v smislu prav – narobe) ali utemeljevalni (glede na okoliščine sporočanja), kar le še bolj otežuje

ugotavljanje dejanske aktualne knjižnojezikovne norme.

Po opustitvi načrta za enozvezkovni sodobni slovar slovenskega knjižnega jezika, katerega zasnova je bila že izdelana in je napovedoval izčrpne izpise iz sodobnih virov, so se vsa pričakovanja usmerila v nastajajoči slovarski del pravopisa. Zdi se, da so tudi akutni problemi sodobne jezikovne prakse dosegli vrh ravno v obdobju končne redakcije in nato izida *SP 2001*. Mnogi so od njega zato pričakovali, da bo splošni vodnik pri odločanju o normativnosti jezikovnih sredstev in da bo poleg pravopisne problematike urejal še marsikaj drugega. Ob pomanjkanju tako velikega števila prepotrebnih priročnikov so bila pričakovanja že vnaprej nujno nerealna. Tega pritiska so se zagotovo zavedali tudi sestavljavci slovarja in – kot kažejo dosedanje ocene – delno tudi klonili, s tem pa strokovni in širši javnosti naredili medvedjo uslugo.

Vsi, ki so v desetletju od izida prvih *Pravil* s kritičnimi prispevki opozarjali na pomanjkljivosti, so bili po izidu novega priročnika razočarani. Pravila so doživela le manjše ustrežnejše formulacije ali dopolnitve, tudi zgledi »so bili pregledani in ustrezno popravljani« (Majcenovič 2001: 1), vendar brez kakršnihkoli utemeljitev oz. razlag.⁸ Odpravljene so bile tudi nekatere napake in nedoslednosti, nekaj zgledov pa je bilo popravljenih oz. zamenjanih zaradi ujemanja s slovarskim delom. Kljub temu pa so se že pri prvih ocenah pokazala neskladja med *Pravili* in *Slovarjem* (Kocjan Barle 2002, Verovnik 2002) ter celo nedoslednosti in nelogičnosti znotraj slovarskega gradiva (Kržišnik 2002). Ker marsikdo *Pravil* sploh ni poznal oz. jih ni uporabljal, se bodo v praksi najbrž uveljavljale oblike iz *Slovarja*, pa še tu bo zaradi nedoslednosti znotraj njega precej zmede.

Velika pomanjkljivost pravopisnega slovarja je gotovo njegova gradivna zasnova oz. prevelika naslonitev na *SSKJ*. Na vprašanje o razmerju do gradiva za *SSKJ* doslej ni bilo odgovorjeno, čeprav ga je stroka že večkrat naslovila na avtorje slovarja. V *SP 2001* so podatki o virih skopi; o tem, odkod je črpala zbirka besedja in ali gre tudi za novejšje izpise iz besedil različnih zvrsti, predvsem tistih, ki danes najbolj oblikujejo jezikovno rabo, nikjer ne izvemo ničesar. Iz dosedanjih ocen je razvidno, da je priročnik sodobno kultivirano rabo – tudi govorenega knjižnega jezika – marsikje obšel. Z zajemanjem pravopisno neproblematičnih prvin se je oddaljil od naloge, ki bi jo pravopisni slovar moral primarno opravljati, tj. nadgrajevati in gradivno razširjati *Pravila*. Z uvajanjem neknjižnih prvin, tudi tistih, ki se v knjižnem jeziku redko ali nikoli ne pojavljajo kot stilemi, pa je ponovil napako *SP 50* in *SP 62* – brisanje razločka med knjižnim in neknjižnim. Po utemeljevalnem *SSKJ* smo žal spet dobili tudi priročnik, ki jezikovna sredstva normativno vrednoti z grafičnimi oznakami, takšna predpisovalnost pa se, kot nas uči zgodovina slovenske kodifikacije, še nikoli ni obrestovala z jezikovno samozavestjo govorcev.

4. Zaključek

Temelj raziskovanja sodobnega knjižnega jezika bi morala biti obsežna gradivna zbirka vseh tistih besedil, ki pomembno vplivajo na oblikovanje standarda pisnega in govorenega jezika. Še pred oblikovanjem zbirke (in ob predpostavki, da nam je dosegljivo

vse gradivo, kar je v resnici nereально pričakovanje) je treba odgovoriti na vrsto vprašanj: katera besedila je treba nujno vključiti (in katera so manj vplivna), kdo so njihovi pisci, kdo so njihovi bralci, na kakšen način pridejo besedila do bralcev ipd. Za slovenščino že obstaja obsežen elektronski *Korpus slovenskega jezika FIDA*,⁹ ki bo v prihodnjih letih ustrezno nadgrajen tudi za potrebe (praktične) normativistike. Pri raziskovanju bo treba nujno upoštevati vpliv lektorjev, zlasti njihove jezikovnonazorske usmeritve in pristop k delu (predpisovalno ali utemeljevalno), in ga z izbiro ustrezne metodologije čim bolj nevtralizirati. V vseh povojnih desetletjih se je nenehno povečeval delež (in vpliv) govornih besedil najrazličnejših zvrsti; v zadnjem desetletju se jim s svojimi posebnostmi pridružujejo še besedila, značilna za nove medije. Dokler ne bomo imeli temeljnih raziskav pisnih in govornih besedil ter besedil novih medijev, bomo lahko o njihovem medsebojnem vplivu govorili le na ravni domnev in subjektivnih opažanj.

Ob vsej kompleksnosti situacije se tudi danes pojavljajo enodimenzionalna gledanja na naloge normativistike in naravo kodifikacije. Mnenje, da je treba slovenščino zavarovati pred lastnimi govorniki, ni redko; ne nazadnje je bil v tem duhu pisan tudi prvotni *Predlog zakona o rabi slovenščine kot uradnega jezika*. Takšen odnos, navadno povezan tudi s preferiranjem predpisovalnosti v jeziku, pa le povečuje strah uporabljati svoj jezik (ki je že brez tega več kot zaznaven) in – ravno nasprotno od nameravanega – povzroča vse večje bežanje v tuje jezike, kjer se govorniki vsaj navidez počutijo bolj svobodne. Ob vse slabši kultiviranosti izražanja je namreč tudi samoumevnost izbire slovenskega jezika v določenih okoliščinah (zlasti v znanosti) vse manjša. Priročniška jezikoslovna literatura, ki bo temeljila na sodobnem gradivu ter izviralala iz značilnosti in potreb današnjega sporočanja, seveda ni edina oz. zadostna rešitev vseh problemov, vendar bo brez nje samozavestnih govorcev javne slovenščine zagotovo vedno manj.

Opombe

*. Članek temelji na avtoričinem magistrskem delu *Dinamika knjižnojezikovne norme* (mentorica Ada Vidovič Muha).

1. Izraz rabna norma prevzemamo od J. Müllerja – gl. 2.4.1.
2. Po takratnem razumevanju so bile izposojenke slovanskega, tujke pa neslovanskega izvora. Današnje razumevanje izrazov, ki temelji na stopnji prilagojenosti slovenskemu jeziku (le v govorni ali v govorno-pisni podobi), utemeljuje Toporišič (1972).
3. Med drugim je bilo v anketi zastavljeno tudi vprašanje: »Ali vas zadovoljuje izjava, da so bila pregledana in ekscerpirana vsa pomembna dela zadnjih sto let? Ali se vam ne zdi potrebno, da izve vsa slovenska javnost, katera so ta pomembna dela, kakšen forum jih je izbral in po kakšnem kriteriju so bila označena kot pomembna dela?« Kaj so anketiranci oz. diskutanti odgovarjali, ne vemo, sta pa v svojih kritikah na nujnost seznama za SSKJ izpisanih del opozarjala F. Jakopin in B. Pogorelec. Na žalost seznama ni prinesla niti zadnja knjiga SSKJ niti poznejša enozvezkovna oz. elektronska verzija. Suhadolnik sicer piše, da je bil seznam ekscerpiranih del, izpisanih v letih 1946–1964, na 107 straneh razmnožen v petih izvodih, vendar javne objave ne omenja.
4. Toporišič (1971) očita sestavljavcem SSKJ predvsem samovoljno reševanje pravopisnih in pravorečnih vprašanj, kasneje tudi šibko besednovrstno in skladenjsko teorijo; Vidovič Muha

- (1992) opozarja na nerazvidnost meril za izbiro besed, predvidenih za izpisovanje in analizo (v Uvodu zapisana merila so izločevalna, govorijo o tem, česa v SSKJ ni), delno tudi meril za razpored in morebitno opustitev pomenov pri večpomenskih besedah, za tip razlage oziroma pomenske povezave.
5. Najopaznejše med njimi je bilo *Jezikovno razsodišče*, ki je z objavljanjem kritičnih prispevkov in ocen (nekultiviranih) javnih besedil gojilo zavest o odgovornosti za kakovost javnega izražanja. Sredi 80-ih sta bili organizirani dve posvetovanji o slovenskem jeziku v znanosti (zbornika *Slovenščina v znanosti* 1986, 1989), nastal je zbornik *Jezik na odru, jezik v filmu* (Mestno gledališče ljubljansko, 1983), posredno pa je dogajanje vplivalo tudi na pripravo *Vojaškega slovarja* (1977), ki je nastal kontrastivno s srbohrvaškim izrazjem.
 6. Raba kvalifikatorja *publicistično* tako pri jezikovnih sredstvih, ki so stilno vezana na to zvrst, kot pri tistih, ki niso nevtralna ne v tej ne v kateri drugi zvrsti (npr. *beležiti*), je v resnici zavajajoča oz. zahteva od uporabnika dodatno znanje. Žal se kvalifikator v obeh pomenih uporablja tudi v SP 2001, kar le še utrjuje miselnost, da je vse, kar se pojavlja v publicistiki, že nujno slabo ali pa da je tam vse dovoljeno.
 7. Anketa je nastala pred izidom *SP 2001*, predvidevamo pa, da bo najnovejši slovarski priročnik samo zamenjal *SP 62*, s tem pa le še utrdil obstoj obeh lektorskih struj. Uporablja namreč prav take splošne normativne oznake, kot jih je imel 40 let starejši pravopisni slovar – ‘črna pika: zaznamuje prepovedano (v knjižnem jeziku); krožec: zaznamuje nepravilno (v knjižnem jeziku); nestična puščica: kar je levo od nje, je (v knjižnem jeziku) odsvetovano, boljše je desno od →’ (*SP 2001*: 6).
 8. Le najvztrajnejši iskalci podatkov so na spletni strani SAZU (<http://www.zrc-sazu.si/pravopis/>) lahko zasledili članek Helene Majcenovič *Spremembe v pravopisnih pravilih. Razlike med 5. in 6. izdajo*, ki prinaša informacije, do katerih je po našem mnenju upravičen vsak uporabnik (prejšnjega in novega) *Pravopisa*.
 9. Več o korpusu na <http://www.fida.net>.

Literatura

- Bajec, Anton (1957): Nekaj misli o našem knjižnem jeziku. *Naši razgledi* 6/5: 106–108.
- (1961): Pred izidom novega pravopisa. *Jezik in slovstvo* 7/1: 13–16.
- Bezljaj, France (1964): Blišč in beda slovenskega jezika (10 nadaljevanj). *Tovariš*.
- Gradišnik, Janez (1957/58): Kdo njih pa pravo trdi, to se praša ... *Jezik in slovstvo* 2/8: 254–262.
- (1975): O normi v knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 20/5: 122–130.
- (1981): *Še znamo slovensko?* Celje: Mohorjeva družba.
- Kocjan Barle, Marta (1994): Iz majhnega raste veliko. *Slava* 8/1–2: 31–36
- (2002): Slovenski pravopis 2001 med znanostjo in (ne)uporabnostjo. *Nova revija* 21/239–240, *priloga Forum*: 11–25.
- Korošec, Tomo (1983): En zglede za funkcijskozvrstno razslojenost v slovenskem jeziku. *19. SSJLK*: 177–186. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Kržišnik, Erika (2002): Kaj kljub vsemu še vedno mislim o Slovenskem pravopisu. *Književni listi Dela* 18. 3. 2002. 14.
- Nataša Logar, Tina Verovnik (2001): Normativnost slovenskih jezikovnih priročnikov v lektorjevih rokah. *SR* 49/4: 359–374.

- Helena MAJCENOVIC (2002): *Spremembe v pravopisnih pravilih. Razlike med 5. in 6. izdajo*. URL: <http://www.zrc-sazu.si/pravopis/> (izpis: 3. 5. 2002).
- Müller, Jakob (1974): Razmišljanje o(b) Slovenskem knjižnem jeziku 4. *Prostor in čas* 5–6, 7–9: 305–322, 393–407.
- (1982): Jezik kot vrednota ali jezik kot resničnost? *Naši razgledi* 31/10. 294–296.
- Pogorelec, Breda (1962): Slovenski pravopis 1962. *Naši razgledi* XI/20 in XI/21: 393–394 in 412–413.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1994). Ljubljana: DZS.
- Slovenski pravopis* (1950). Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Slovenski pravopis* (1962). Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Slovenski pravopis. 1, Pravila* (1997). Ljubljana: DZS.
- Slovenski pravopis* (2001). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Spoznanja in pripombe javne razprave o načrtu pravil za novi slovenski pravopis* (1982). Ljubljana: Filozofska fakulteta, znanstveni inštitut.
- Suhadolnik, Stane (1968): Koncept novega slovarja slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in slovstvo* 13/7: 219–224.
- (1970): Besedni zaklad sodobnega slovenskega knjižnega jezika. 6. *SSJLK*: 51–60. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- (1992): *O SSKJ in nekaj okoliščinah*. Pogovor s Stanetom Suhadolnikom. *Naši razgledi* 41/4: 108, 98–99.
- Toporišič, Jože (1967): Nekaj strani iz slovenske slovnice. V *Jezikovni pogovori II.*: 107–167. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- (1971): Pravopis, pravorečje in oblikoslovje v Slovarju slovenskega knjižnega jezika I. *SR* 19/1: 55–75 in 222–229.
- (1972): Prevzete prvine slovenskega knjižnega jezika (glasovi, pisava, oblike, tvorba, besede). *SR* 20/3: 285–318.
- (1993): Slovenščina kot jezik samostojne države. *Jezik tako in drugače*: 18–40. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije.
- Urbančič, Boris (1961): O kriterijih pravilnosti v knjižni slovenščini (nadaljevanje). *Jezik in slovstvo* 7/2: 36–40.
- (1962): Naš novi pravopis. *Jezik in slovstvo* 9/4–5: 103–118.
- (1976): Knjižni jezik skozi prizmo praške šole. *Slavistična revija* 24/2–3. 308–313.
- (1987): *O jezikovni kulturi*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Verovnik, Tina (2002): Pravila v Slovarju, Slovar v Pravilih. 38. *SSJLK*: 241–246. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Vidovič Muha, Ada (1996): Razvojne prvine normativnosti slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in čas*: 15–40. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- (1992): Normativnost v slovar ujete slovenske besede. *Naši razgledi* 41/1: 10–11.
- (1998): Kocbekov in Voduškov delež v slovenski jezikoslovni misli. 34. *SSJLK*: 7–17. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Vodušek, Božo (1952): O slovenskem pravopisu in o jezikovnih načelih. *Slovenski poročevalec*.

Vprašanje o bodočem Slovarju slovenskega knjižnega jezika, 1964. *Jezik in slovstvo* 9/7-8: 208 in platnica.

Avtoričin naslov:

Tina Verovnik, mag. znanosti s področja slovenskega jezika
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana
e-naslov: tina.verovnik@fdv.uni-lj.si

*Prejeto avgusta 2004 in sprejeto za objavo oktobra 2004.
Po mnenju uredništva je prispevek uvrščen kot izvirni
znanstveni članek (s kvalitativno argumentacijo).*